

תוכן עניינים

1	הקדמה
11	ירחמיאל ברודי: המושג החמקמק של הקנון
24	שרה סטרומזה: קנון של מי? שחזור קו האופק הפילוסופי של היהודים בימי הביניים
38	משה לביא: 'ספר הגדות יהיה לפי הסדר אחרון': מעמד המדרש והאגדה ברשימות הספרים של ר' יוסף ראש הסדר
88	מרים פרנקל: קנון וחברה – הקנון הספרותי ככלי לגיבוש העילית החברתית בחברת הגניזה
111	דניאל שטוקל בן עזרא: קנוניזציה כתהליך בלתי לינארי בראי הפפירוסים הנוצריים (והיהודיים) ממצרים
133	מנחם בן-ששון: משנה תורה לרמב"ם: לדרכי יצירת קנון בחיי מחבר
202	יהודה צבי שטמפפר: סמכות המחבר והקנון ההלכתי בתקופת הגאונים אהרן ממן: למידת הישרדותם של חיבורים בחכמת הלשון:
217	שלושה מקרי מבחן שולמית אליצור: שירה ופיוט בגניזה: תהליכי הישרדות וקנוניזציה של טקסטים א־קנוניים
234	זאב אלקין: ספר הגלוי
259	גבריאלה סרה: תרגום וקנוניזציה של טקסטים ספרותיים – התרגומים הלטיניים של ה־ <i>Phaenomena</i> מאת אראטוס
332	דנה שלו: פרוטגורס והמחלוקות על 'הממציא הראשון' כדמות קנונית
351	מכוננת: Πρωτοί Ευρεταί בתרבות היוונית ואחריה
384	עמיה ליבלך: כפר עציון – סיפורי הדור השני, זיכרון קולקטיבי וקנון מיה בנישוייסמן: שימור ושינוי בזהות היהודית של מהגרי שנות התשעים מברית המועצות לשעבר
422	יואל רגב: צדו השני של הסוס – הקנון והקבלה: סיפורן של שתי מכונות איזון מתפרקות
436	כריסטוף שמידט: קנון, גנוסיס ומודרנה: הנס בלומנברג והלגיטימיות של המודרנה
463	

הקדמה

ספר זה, על קנון וגניזה, הוא פרי עבודתה של קבוצת המחקר הראשונה של 'סכוליון'. מאחורי הקמתה של הקבוצה עומדת התארגנות של מספר חוקרים ותלמידים בפקולטה למדעי הרוח של האוניברסיטה העברית בירושלים בשנת תשס"ב. חברי הקבוצה ביקשו לנצל קורפוס ייחודי של מקורות – מאות אלפי קטעים מכתבי יד ימי ביניים ששרדו בגניזות קהיר – להעלות שאלות בעלות אופי רחב וכללי יותר בסוגיית ה'קנון' מאלה שנשאלו בעבר בידי חוקרים מדיסציפלינות שונות. השאלה הבסיסית שעמדה בפני חברי הקבוצה הייתה: מה גורם לחיבורים לזכות למעמד קנוני ומה מביא להכחדת זכרם? תקוותם הייתה שעיון בשרידים שעלו מגניזות קהיר יוכל לספק זווית ראייה ייחודית ויתרום לדרכי המחקר המקובלות במדעי היהדות, מסיבות שיובהרו להלן.

במהלך שנת תשס"ב הוקמה במכון למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית מסגרת חדשה וייחודית, תכנית 'סכוליון', ופורסם מכרז לבחירתה של קבוצת המחקר הראשונה שתפעל במסגרת זו, בשנים תשס"ג-תשס"ה. הגישה שייחדה את המסגרת החדשה הייתה שיש להעשיר ולרענן את חקר מדעי היהדות על ידי הפריה הדדית בין חוקרים מתחומים שונים, הן בתוך העולם של מדעי היהדות הן מחוצה לו. גישה זו הייתה קרובה ללבם של מספר חברים מרכזיים בקבוצה הראשונית והם חיפשו שותפים מחוץ למכון למדעי היהדות. הקבוצה שנוצרה נבחרה כקבוצת המחקר הראשונה שתפעל בחסות 'סכוליון'.

הקבוצה כללה חוקרים מתחומים שונים מן המכון למדעי היהדות, ממחלקות בפקולטה למדעי הרוח ומן הפקולטה למדעי החברה. לצד החברים הרשמיים – חברי סגל ותלמידים מתקדמים – ש'סכוליון' היה להם בית חם במהלך שלוש שנות הפעילות, הצטרפו לפעילות השוטפת של הקבוצה חברים רבים, מי כמרצה אורח חד פעמי ומי כמשתתף קבוע. הרצאותיהם והערותיהם של אורחים אלה העשירו מאוד את דיוני הקבוצה ואת דרכי החשיבה שלה, וקצתם אף ניאותו לתרום מאמרים לכרך הנוכחי.

פעילות הקבוצה הייתה מגוונת מאוד וכללה סמינרים רשמיים הפתוחים לציבור החוקרים הרחב, פגישות מצומצמות של חברי הקבוצה (לעתים גם עם אורחים מוזמנים), ושיחות ספונטניות ומתוכננות בין חברי הקבוצה לבין עצמם ובינם לבין שכניהם, חברי קבוצות מחקר אחרות שהצטרפו ל'סכוליון'. כמו כן נערכו כנסים שהיו פתוחים לקהל הרחב, וחברי הקבוצה השתתפו בכנסים גדולים, כגון הקונגרס העולמי למדעי היהדות שהתקיים בירושלים (31 ביולי – 4 באוגוסט 2005), הכינוס

העולמי לחקר התרבות היהודית-הערבית של ימי הביניים שהתקיים בסנט פטרבורג (22-25 באוגוסט 2003), והכנס השנתי של ה-Association for Jewish Studies (21-23 בדצמבר 2003). הכרך הנוכחי הוא אחד מפרותיה הרבים של פעילות הקבוצה ואורחיה במהלך השנים.

ה'קנון' משמש ציר מרכזי בדיונים ובוויכוחים רבים שהתנהלו בעשרות השנים האחרונות ברחבי העולם, והסוגיה השפיעה רבות על העולם האקדמי בפרט ועל חיי התרבות בכלל. רבים מן הדיונים האלה נסבו על זכותן של יצירות מסוימות להיכלל בקנון זה או אחר. לדוגמה, האם חייבת רשימת הקריאה בקורס מבוא לספרות אנגלית באוניברסיטה אמריקנית יוקרתית לתת ייצוג לספרות, לסופרים ממוצא אפרו-אמריקני או ליוצרים ממוצא היספני? ומהו ייצוג הולם? לצד חשיבותם של ויכוחים מעין אלה וסערת הרגשות שעוררו, יש מקום לבחון גם את הקונויזציה עצמה ואת תהליכיה.

תהליכי קונויזציה נבחנו בידי חוקרים בעלי גישות מגוונות, ובהם סוציולוגים, אנתרופולוגים והיסטוריונים. חוקרים אלה הציעו מודלים שונים להבנת דרכי התקבלותה של יצירה וההתארגנות החברתית סביבה ועמדו על דרכים להישרדותן של יצירות. תפיסה אחת גורסת שהמוסדות החברתיים מבקשים למחזר ערכים באמצעות יצירות, מאשרים את עצמם באופן טאוטולוגי באמצעות אימוצן של יצירות קודמות, מעניקים תחושת 'ערך' ליצירות, וכוונם מנגנונים שיאשרו החלטות מודעות למתן מעמד קונוי ליצירות מסוימות. תפיסה אחרת מדגישה את הדיאלוג שבין חברה ליצירה בכיוון הפוך: קהילות טקסטואליות מתארגנות סביב טקסטים. לפי גישה זו, היצירה מתוארת כ'מוסד מכונן' של פרקטיקות ושל גופים חברתיים, ומסורות פרשניות מעניקות יציבות (ולעתים נוקשות) לתבניות חברתיות. יש מידה לא מבוטלת של אמת בכל אחת ואחת מזוויות הראייה האלה (ואחרות כיוצא בהן), ויש בהן כדי ללמד על מורכבותה של הסוגיה.

מקורות ששרדו מתקופות שונות משקפים את עולמן של חברות אנוש לדורותיהן: תחומי היצירה וההישגים שלהן, מה שהתקבל והפך קונוי ומה שהיה פופולרי בזמנו. מן הניסיון שלנו אנו יודעים כי יצירות רבות אינן שורדות מעבר לתקופת חיבורן ואילו אחרות זוכות להתקבלות, לתפוצה, למעמד קונוי ולחיים ארוכים. כך קורה כיום, וסביר להניח שכך גם היה בעבר. ואולם, ברוב המקרים שבהם אנו חוקרים את העבר הרחוק, אין בידינו אלא חלק קטן ולא מייצג בהכרח של היצירה המקורית; לעומת זאת, כשאנו בוחנים את המתרחש בימינו או בתקופות סמוכות לדורנו, חסרה לעתים קרובות הפרספקטיבה ההיסטורית שתבהיר מה מתוך היצירה יזכה למעמד קונוי או מעין-קונוי. גניזות קהיר הן משאב נדיר של מקורות שלא שרדו כביכול, ומקורות אלה יכולים להעיד על תהליך הקונויזציה של מה ש'שרד' מתוך השוואה רבת פנים.

בניגוד לחיבורים רבים בכתבי יד, שנשתמרו בשלמותם בספריות, בארכיונים ובאוספים פרטיים, הפרגמנטים מגניזות קהיר לא נבחרו בקפידה אלא נזרקו לאחר השימוש בהם. משום כך הם מייצגים באופן נדיר את המצאי של יצירות התרבות

שהתחרו על הכרה ומעמד ב'חברת הגניזה' – את הנכשלים בתחרות לצד המנצחים בה. רבות מן היצירות שנמצאו בגניזה לא הועתקו, לא נלמדו ולא נעשה בהן כל שימוש לאחר זמן. אלה הן אפוא דוגמאות של מה שלא נמצא ראוי לשימור במהלך הדורות.

שנות שלושה דורות של מחקר הוקדשו למיון, לפענוח ולצירוף הקרעים לכדי חיבורים, ולמחקר השרידים המקובצים לפי תחומים מסורתיים: מקרא, תלמוד, ספרות, שירה, לשון, הגות, מדע ורפואה. עדיין לא שלמה העבודה, אך הגיעה העת להעלות גם שאלות כלליות במסגרת מחקר שרידי הגניזות. רק חיבור התחומים הללו יחדיו יוכל להסביר מה הותירו הדורות הללו לבאים אחריהם, או מה הן דרכי המיון, הבקרה והבחירה של התכנים ששרדו. הגניזות מאפשרות מבט משווה על שני סוגים של ממצאים – מה שזכה למעמד קנוני ומה שאבד. במקרה זה יש אפשרות נדירה לבחון את החומר שאבד לפי מדדים שונים ולהציע מודל הנשען על תשתית ממצאים רחבה מאוד ועל מרחב זמן ארוך, ולנסות לנסח את 'חוקי ההישרדות' ואת 'כללי הקנוניזציה' שהותירו חיבורים אלה על מדף הספרים היהודי לעומת אחרים שנשתכחו ונעלמו. אחת משאלות היסוד שנשאלו היא: האם יש לפנינו תהליך 'אבולוציוני' של תרבות, ומה שלא שקע בגניזות ונשאר על מדפי הספרים במשך מאות שנים הוא המיטב שנבחר בידי הדורות לצורך לימודם, או שמא 'תאונות' ו'משברים' היסטוריים הם שגרמו לכִּרְת החומר שנותר על המדפים לעומת זה שנגנז?

שילובם של חוקרים מדיסציפלינות שונות יצר הזדמנות טובה לקדם את מחקר הגניזה ומדעי היהדות לכיוון שאף פעם לא התנסה בהם, למיטב ידיעתנו, ולהציע בו כיוונים חדשים. הוא אפשר לחוקרים ממדעי הרוח וממדעי החברה לעמוד מול מאגר מידע נדיר ומיוחד, לבחון לאורו מודלים ישנים ולהציע מודלים חדשים להבנתו של תהליך מכריע בתרבות האדם. כך הוצעה שאלת חתך עמוקה ורחבה ביחס לדרכי גיבושו של הקנון, היכולה לשמש מודל לשינוי דרכי החשיבה במדעי היהדות, בשל זיקתה של שאלה זו לתחומי מחקר רבים, והועמד מקרה-מבחן עשיר במיוחד לחוקרי התחומים האחרים כדי להצביע על חשיבותו של השיח הביין-תחומי לכל השותפים בו.

קבוצת המחקר הגיעה לסדרה של מסקנות הן לגבי תהליכי קנוניזציה של יצירות הן בנוגע לגניזות קהיר. הקבוצה הרחיבה את הדיון אל מעבר לדוגמה של הגניזה: אל השאלות המתודולוגיות המונחות ביסוד מחקר שכזה, אל השאלות העקרוניות הנובעות מעבודתה, ואל דוגמאות נוספות של הישרדות וכיליון של יצירות – רובן בתרבות הישראלית והיהודית. לשם כך עבדה הקבוצה בשותפות יומיומית עם חוקרים ממדעי החברה.

מאמרי הקובץ בוחנים את דרכי הישרדותה של יצירה ואת דפוסי קביעתה כקנון מזוויות ראייה שונות: עקרונות רציונליים, דרכי בניית חיבורים, רטוריקה, מעמד וסמכות של מקורות ושל יצירות קודמות, תחושת שליחות חברתית ומשיחית, תגובה לתנועות רוחניות לא יהודיות, ופתיחות מודעת ובלתי מודעת לחידושי

הזמן. הסיכומים הללו מתבססים על בדיקות שנערכו באפיקים שונים: (א) יצירתם העיונית של אישים בולטים שיצירתם מקיפה יותר מתחום אחד; (ב) אסכולות, בתי מדרש, חוגים וחבורות של יוצרים שעסקו בכמה תחומי יצירה; (ג) אופייין של ספריות פרטיות וציבוריות, דרך התגבשותן וניתוח מה שהן מאפשרות למשתמשים בהן; (ד) הצגה ואפיון של חיבורים, מסורות וקולות ששוקעו בגניזות תוך עימותם עם הקנון; (ה) מחקרים ועיונים במושג הזיכרון הקיבוצי, שהוא אחת המקבילות למושג הקנון.

אף שהמשתתפים בדיוני הקבוצה הגיעו מתחומים רחוקים זה מזה, ניכרת במאמרים 'שפה משותפת', המשקפת את הדיונים ואת הכינוסים שהתקיימו במהלך שלוש שנות העבודה המשותפת. תוצאה נוספת של העבודה הייתה סריקה של אוספי הגניזה לפי תחומים (ובהם: היסטוריה והיסטוריוגרפיה, הלכה, הגות דתית, שירה ופיוט, ותורת הלשון), שהובילה לזיהוי, לפענוח ולרישום של קטעים רבים, העומדים עתה לרשות ציבור החוקרים.

כדי לנסות להציע מכנים משותפים למושאי הדיונים, נבדקו היצירות השונות לפי ארבעה מדדים: (א) סביבה; (ב) תוכן; (ג) צורה; (ד) התקבלות.

סביבה: זווית ראייה זו כוללת את התנאים החיצוניים המתקיימים מחוץ ליצירה, ובהם: קהילה, גורמים היסטוריים, הצרכים של בני הקהילה, רוח הזמן, וכתבים נוספים הקיימים בסביבת החיבור ונמצאים בתחרות אתו.

תוכן: היסודות המהותיים ובעלי המשמעות שביצירה. כלולים בהם היסודות הסמנטיים, המדיה (פסל, ציור, מוסיקה או טקסט), תחום העניין למדוריו (ספרות, הגות, לשון, הלכה, פרשנות מקרא), השימוש (באמצעות מענה על שאלות משנה כגון: מהו הצורך שעליו היצירה באה לענות? האם החיבור יצירתי או מסכם? מקורי או אנתולוגי? יצירה פופולרית או גבוהה? יצירה דתית או חילונית?), המטרה (האם החיבור בא לציין נורמה), ובאיזו מידה משתקפת יצירה היפר־טקסטואלית (באמצעות שאלות כגון: האם היצירה מתמודדת עם יצירות אחרות? מהי סביבת ההתייחסות שלה?).

צורה: במדר זה באים כל הגורמים שלכאורה אינם מהותיים ליצירה עצמה: שפה (האלמנט הצורני הבולט והחשוב ביותר), סוגה (פרוזה, פולמוס, פרשנות, השגות, תשובות, דיאלוג), היקף, גודל, שלמות, מבנה, הקדמה, תוכן עניינים, מפתחות ועיטורים טקסטואליים.

התקבלות: היסודות המתקיימים מחוץ ליצירה ומגיבים עליה או פועלים ישירות בזיקה אליה, בניגוד למדד הראשון, 'סביבה', המתייחס לצדדים חיצוניים ליצירה המשפיעים עליה בלי להתייחס ישירות אליה. ההתקבלות כוללת את כל היסודות הכרוכים בהפצתה של היצירה: ב'יחסי הציבור' שלה, בביקורת הישירה עליה, בפרשנות שנכתבה מסביבה, וכדומה. לכאן שייך גם היסוד של זהות היוצר ואישיותו – האם יש בכך כדי לקדם את היצירה או להפך.

ברבים מן המאמרים משתמשים המחברים במושג 'מחזור החיים' של היצירה.

בסיכומי הדיונים של הקבוצה הוצע מודל 'איִדְאִלִי' בן חמישה שלבים: (א) לידה; (ב) התקבלות; (ג) משבר; (ד) הסתגלות ורנסנס; (ה) קנון. ודאי שרוב היצירות אינן עוברות את כל השלבים הללו, וייתכן שיצירה תדלג על שלב מסוים. ואולם מחזור זה, כסִכְמָה, נראה מועיל.

לידה: זהו השלב שבו נכתבת היצירה. בשלב זה אנו שואלים: מה היו מניעיו של המחבר? מה היו שאיפותיו ותקוותיו ביחס לגורלה של היצירה? האם היצירה משתלבת באופן מודע בתכנית רחבה יותר (שלו או של אחרים)? בדרך כלל אין לנו נתונים מבית היוצר ואנו פוגשים ביצירה רק כאשר היא שלמה. ואולם, במקרים נדירים אנו שומעים משהו על תהליך היצירה עצמו, כמו בחיבורי הרמב"ם ובאיגרותיו או בספר מגיד מישרים לרבי יוסף קארו (המלאך מעודד אותו להשלים את חיבורו). לעתים מגיעות אלינו עדויות על הצהרת כוונות ועל ניסיונות שלא באו לידי גמר, כגון בטיוטות של רב יוסף ראש הסדר. במקרים מסוימים מעידה הסוגה עצמה על תהליך היצירה, כגון ספרות השאלות ותשובות, או שהמחבר מספר בהקדמתו על מה שהגיע אותו בכואו לחבר את היצירה.

התקבלות: הכוונה לכניסה לבמה הציבורית, כלומר התקבלותה של היצירה בטווח הקצר. ייתכן שהיצירה לא תצליח להגיע לשלב הזה ותעלם מיד עם פרסומה (תוסר מן המדפים ותיגנז). מידת ההתקבלות של היצירה זהה למידת הפופולריות שלה, מונח שנעשה בו שימוש רב בדיוני הקבוצה ללא הגדרה מדויקת. ניתן לשרטט שלב זה בדרך כלל בצורה של גרף, העולה עד לרמה מסוימת ואז מתייצב. יצירה שעברה שלב זה בהצלחה ועברה לשלב הבא היא יצירה ששרדה.

משבר: לאחר שלב הכניסה לבמה הציבורית, העלייה וההתייצבות, יכול החיבור להגיע לשלב המשבר המביא לשקיעתו. שינויים במציאות התרבותית ועלייתן של חלופות בשדה שבו הוא עוסק בעת התקבלותו גורמים לו לאבד מן הרלוונטיות המקורית שלו. משבר שכזה והשקיעה שבאה בעקבותיו יכולים לסמן את סוף מחזור החיים של היצירה, והיא מאבדת ממידת הפופולריות שלה, יורדת מטה וגוועת. ואולם השקיעה אין פירושה מוות דווקא. ייתכן שהיצירה שוקעת אל הקרקע התרבותית, מתמוססת ומתפרקת בתוכה, ומטמיעה את עצמה אל תוך התרבות רק כדי לצמוח מתוכה בשנית במועד מאוחר יותר. העמידה המוצלחת במבחן הזה היא השלב (הכמעט הכרחי) המבחין בין פופולריות (שהיא מדד להתקבלותה של היצירה בטווח הקצר) לבין קנון.

הסתגלות ורנסנס: לאחר תקופה קצרה או ארוכה שבה הייתה היצירה מחוץ לאופק המיידי, או מוטמעת בתוכו בסבך של ספרות משנית הסובבת סביבה, ייתכן שהיא תתגלה מחדש במקורה ותעבור מעין לידה מחדש. ההתעניינות בה תגבר והיא תחזור להיות מוקד של התייחסות: יגלו בה איכויות שלא שמו לב אליהן בעבר ויציינו את חדשנותה, את הרלוונטיות שלה ואת כושרה לעמוד בתהפוכות הזמן. מעתה היא מועמדת להפוך לקנון.

קנון: יצירה העוברת את השלב הקודם בהצלחה הופכת לקנון. מעתה היא תהיה מודל להתייחסות מבלי שתצטרך לעמוד במבחן ענייני חוזר ומבלי שתהיה תלויה במידת הפופולריות שלה. היא תונחל לדורות הבאים בעל כורחם בידי המוסדות

החברתיים – בתי ספר, אמצעי תקשורת וכדומה. מכיוון שהיצירה כבר איבדה את הרלוונטיות לזמנה ואת ההקשר המקורי שלה, היא תקבל תפקידים חדשים או שאלמנטים מסוימים המצויים בה יוחלפו באלמנטים רלוונטיים ועכשוויים יותר. הטיפול בה יהיה מתוך רצון לשמר אותה, אף שבאופן טבעי היא כבר סיימה את חייה בתהליך השקיעה שהיה נחלתה בעבר.

כרך זה משקף את האופי הרבגוני של הקבוצה ושל עבודתה, ועל כן הוא דן גם במגוון סוגיות החורגות מנושאי הליכה המוגדרים בצירוף 'קנון וגניזה'. ריבוי הממדים והגיוונים שאליהם מוליכה שאלת היסוד בא לידי ביטוי במאמרים הכלולים בו.

תחילה יש לציין שני מאמרים המעלים, כל אחד מזווית שונה, הרהורים הקשורים להגדרת המשימה שקבוצת המחקר קיבלה על עצמה ולאפשרות לבצע אותה. ברודי מנתח את ריבוי המשמעים של המונח 'קנון' בשיח העכשווי, ותוהה עד כמה אפשר או מועיל להחיל אותו על ממצאי הגניזה. לדבריו, ניתן ללמוד, לדוגמה, מכמות העותקים של יצירות שונות על הפופולריות היחסית שלהן אבל לא בהכרח על מעמדן ה'קנוני'. לעתים נדמה שמושגים כגון פופולריות, יוקרה, סמכות ו'קנוניות' משמשים בערכוביה, וחשוב להבחין ביניהם ככל שניתן ולשאול אילו מהם ניתנים למדידה על פי קורפוס הגניזה וכיצד. סטרומזה חולקת על הגישה המקובלת על רוב חברי הקבוצה מכיוון אחר. לדעתה, אין לייחס חשיבות מכרעת למספר המופעים של יצירה מסוימת בין קטעי הגניזה, לפחות לא בתחום הפילוסופיה, שממילא עסקה בו שכבת עילית דקה בלבד. בנוכחותה של יצירה בגניזה, אפילו בקטע בודד, יש כדי ללמד על כך שהיא הייתה חלק מעולמם התרבותי של בני 'חברת הגניזה' ויש להתחשב בה בשרטוט האופק האינטלקטואלי שלהם.

כמחצית מן המאמרים בכרך דנים, מי יותר ומי פחות, במצאי מגניזות קהיר ומאוספים מקבילים. שניים מן המאמרים מתמקדים פחות ביצירות עצמן ויותר בדרכים של ארגון הידע; הם מתבססים במידה רבה על רשימות ספרים ועל מסמכים היסטוריים, המשמשים אספקלריה לתמונה תרבותית רחבה. מאמרו של לביא מנתח את רשימות הספרים שהכין רב יוסף ראש הסדר בצד אמירות של רב יוסף על תכניותיו לכתוב ספרים משלו או להעתיק ספרים של אחרים, כדי לנסות לשחזר ארון ספרים מצד אחד, ומהלכים שעברו במוחו של מכונן קנונים מצד אחר. המאמר של פרנקל מתמקד בהיבטים החברתיים הקשורים ליצירת ספרות ולצריכתה בחברת הגניזה. הוא מדגיש את החפיפה בין האליטה התרבותית לזו החברתית והמסחרית. הקרבה באה לידי ביטוי באזכורים רבים ומגוונים, המלמדים על פעילותם של בני המעמד הבורגני העליון בתחומי הלימוד היוקרתיים וביצירתם, וכן בהפצתם של חיבורים מסוגים שונים. המאמר גם מסביר, תוך התייחסות לתאוריות של בורדייה ואחרים, כיצד הקנון הספרותי המשותף תרם ללכידותה של אליטה זו ול'גאות היחידה' שלה.

אוספי טקסטים אחרים, בעלי תנאים פסיים ותרבותיים שניתן להשוותם

ולהנגידם עם אלה המאפיינים את גניזות קהיר, נדונים במאמרו של שטוקל בן-עזרא. הוא עוסק בשחזור התפתחותן של ספריות נוצריות על פי בדיקת מספרם של טקסטים ספרותיים של יהודים ונוצרים ששרדו על פפירוסים מן המאות השנייה – החמישית ונמצאו במצרים, ארץ הגניזות.

מאמרים אחרים מתמקדים בחטיבות מסוימות של טקסטים, הן טקסטים מן הגניזה הן מחוצה לה. אך טבעי הוא שמחקרים אלה מתאפיינים בשותפות מתודולוגית מסוימת, היוצרת מרכז כובד חשוב; עם זאת, כל מחקר מציע זוויות והדגשות שונות לשאלה המרכזית. שניים מן המאמרים דנים בטקסטים מספרות ההלכה הרבנית. בן-ששון דן בתהליכים ובגורמים לקנוניזציה של משנה תורה לרמב"ם מכל זוויות היצירה, ולתופעה של הרמב"ם כפרסונה תוך עמידה על אישיותו ועל מנהיגותו. בן-ששון מונה כמה גורמים חשובים שהביאו להצלחת משנה תורה: בחירת השפה, החדשנות, ההיקף, וכן הפולמוסים שהתנהלו סביבו. לצד כל אלה מודגשים הניסיונות המכוונים של המחבר, של בני משפחתו ושל חוגי תלמידיו להשיג ולשמר מעמד סמכותי ומיוחד למשנה תורה. מאמרו של שטמפפר, המתבסס על ממצאי הגניזה, מברר מדוע לא שרדו חיבוריו של רב שמואל בן חפני גאון, למרות הפופולריות שלהם בזמנם והעמדה המפורשת של המחבר בעניין הסמכות, היוקרה, וההתקבלות – הן של יצירותיו ההלכתיות הן של אישיותו. שטמפפר מקדיש תשומת לב לכלים הרטוריים והפרגמטיים שבאמצעותם שאף המחבר לטפח את יוקרתו ולבטא את שאיפותיו לקנוניות, וכן לתבניות כתיבה שיש בהן מן החידוש בהעברת תכנים הלכתיים.

חטיבות אחרות של טקסטים מן הגניזה עומדות במרכז מאמריהם של ממן ואליצור. ממן בוחן את הקורפוס הלשוני, ותוהה בייחוד על הישרדות המילון של מנחם בן סרוק לעומת חיבוריהם הלשוניים של רב האי ושמאל הנגיד שלא שרדו, בניגוד לסיכויי הישרדות הצפויים. הוא אינו מסתפק בהסברים של מקריות ומזל להבנת הישרדותם של טקסטים או אבדנם, אלא מציע שורה ממצה של קריטריונים שיש בהם כדי לתרום להצלחתו של חיבור במאבק על הישרדות: מקוריות וחדשנות, לשון, היקף, מעמדו האישי והסמכותי של מחבר, שיטת עריכה ואסתטיקה, היותו מושא לביקורת, ה'טראומה' שהוא גורם, ציטוט והתייחסות, קשר עם צורכי החברה, והעיקרון של 'אחרון חביב' (החיבור המאוחר שורד כי הוא מייתר את החיבורים הקודמים לו); כנגד זה הוא מציב את סכנת ההתיישנות ואת אי ההתאמה ל'רוח הזמן'. אליצור בוחנת את מגמת ההתקרבות של שירת הקודש העברית בימי הביניים לקצה הקנוני של הציר שקצהו השני אֶ-קנוני: מיצירות שנועדו להיאמר פעם אחת בלבד ולהתחלף בכל היקרות חוזרת של מועד ליטורגי מסוים, לתפיסה ששאפה לייצר יצירה פייטנית קבועה לכל משבצת ליטורגית. במקביל היא בוחנת את מעמדה של שירת החול, שבתקופת הגניזה נמצאה קרוב לקצה האֶ-קנוני של הציר, ורק בספרד של תור הזהב התקרבה לקצה הקנוני, בעקבות עליית ערך הצורה לצד הערכים התוכניים.

מאמרו של אלקין מתמודד גם הוא עם מקומה של הסוגה, האסתטיקה והרטוריקה בעיצוב חיבורים היסטוריים. הוא דן ברב סעדיה גאון ובעיקר בספר

הגלוי, חיבור שרס"ג ביקש להקנות לו במודע מעמד קנוני, בדומה לחיבורים מוסלמיים מספרות ה'אדב' בת זמנו. מעיד על כך, בין היתר, שמה של המהדורה הערבית של ספר הגלוי: 'כתאב אלאעתבאר'. כותרת זו רומזת לתפקידו הספרותי-הרטורי-הלשוני של הספר בעיני הגאון, ולתקוותו שחיבור זה אכן ישמש תקדים לדורות הבאים ואבן יסוד להמשך התפתחותה של הספרות העברית. הצירוף של מוסר ורטוריקה יאה ביותר לספרות מסוג 'אדב'. אכן, גם הסוגה הספרותית מן הדגם של ספר הגלוי, ספר המועדים וכיוצא בהם, שנחשבה לשיאה של היצירה האמנותית, ואף הגאון עצמו טען שספר הגלוי נועד להיות הדגם המושלם לדורות הבאים של כתיבה יפה בשפה העברית – גם סוגה זו נדחקה לשולי ספרותנו, אף שיש המשך לכתיבת היסטוריה נרטיבית מסוג ה'אכ'באר' בחברה היהודית. גישה זו משתלבת היטב בזיקה העקבית שהתקיימה בימי הביניים בין הרטוריקה להיסטוריה הנרטיבית: כאשר עולה קרנה של הראשונה צומחת ומשגשת גם האחרת, ולהפך, כאשר נדחקה הרטוריקה מפני הלוגיקה האריסטוטלית, נדחקה גם ההיסטוריה הנרטיבית לקרן זוית.

שיקולי לשון, בין אם בקביעת המשלב הלשוני ובין אם בבחירת שפת הכתיבה, כגורם משפיע ואולי אף מכריע בהתקבלות, בהישרדות, ובסופו של דבר במעמד ארוך הטווח של יצירות – כל אלה נדונו במהלך עבודת הקבוצה בכמה הזדמנויות. אכן, עלה שלבבחרת השפה ולתהליך התרגום הייתה השפעה על מעמדן ועל גורלן של לא מעט מן היצירות בגניזה ובארון הספרים של חברת הגניזה. מאמרה של סרה בכרך זה שם את השיקול הלשוני במרכז הדיון ביחס לטקסט ספרותי, אם כי מתרבות אחרת דווקא – תרבות יוון ורומי. הוא דן בהשלכותיו על הישרדות הפינאנומה (*Phaenomena*) של אראטוס בעקבות תרגומו מיוונית ללטינית בידו הנואם, ההוגה ומחדש הלשון קיקרו. במאמר אחר, שגם שורשיו נעוצים בתרבות הקלסית, בוחנת שָלו את התהליך של האצלת מעמד מכונן לגיבורי תרבות – דמויות קנוניות לכל הדעות או כאלה שהקנוניות שלהן עומדת על הפרק. בהתבססה על חיבורו של דיוגנס לארטיוס מן המאה השלישית לסה"נ, חיי הפילוסופים, היא בודקת תופעה האופיינית במיוחד לתרבות יוון: קביעת 'הממציא הראשון'. לאור ההתמקדות בנרטיבים שבהם קיים כינור שני, או דמות נוספת המתחרה על תואר 'הממציא הראשון', בוחן המאמר את התופעה גם במלחמות ההישרדות של טקסטים: רמת המחלוקת מושפעת ממעמדה של הדמות הטוענת לכתר – 'הממציא הראשון' – עד כמה היא סמכותית, יוקרתית ואף קנונית.

כמה מאמרים בכרך שלפנינו מתרחקים מתקופת הגניזה בכיוון ההפוך ועוסקים בתופעות של קנון בעולם המודרני. ליבליך מתארת את החוויה הקולקטיבית של קבוצת ילדי כפר עציון ומנתחת אצלם תהליכי עיצוב וכינון של מיתוס ופולחן, שימורם לדורות הבאים והפצתם לקהלים חיצוניים. המתודולוגיה של ניתוח פסיכולוגי איכותני של נרטיבים המסופרים מפי אלה שחוו את הטראומה של נפילת כפר עציון בילדותם, ויצירת זיכרון תוך נאמנות לקבוצה, היא מתודולוגיה שונה משיטות הניתוח הטקסטואליות וההיסטוריות של חוקרי גניזה. עם זאת, יש להדגיש את נקודות ההשקה בהיבטים של עיצוב, שימור והפצה. אכן, נודע מקום

חשוב לניואנסים לשוניים, רטוריים והצהרתיים, או לשיקולים של סמכות ויוקרה, והם זכו לחידוד במאמרים רבים בקובץ, לא מעט בגלל תשומת הלב שניתנה לזווית הראייה הזאת במחקריה של ליבליך.

תופעות תרבות אחרות, הבוחנות גיבוש זהות שלא דרך הישגים של הישרדות טקסטואלית, עולות מן המאמר של ביניש-ויסמן. היא מתארת תהליכים פסיכולוגיים שהשפיעו על גיבוש הזהות של עולים מחבר העמים בגל העלייה של שנות התשעים. מניתוח שאלונים שהופצו בקרב העולים נבנית תמונה של אימות מאוויים, של דימויים סטראוטיפיים ושל תפיסה קולקטיבית לגבי תכונות של רוסיות, יהודיות וישראליות. אפשר לומר שמחקר זה משמש דוגמה לכך שגורמים של פופולריות, יוקרה, סמכות והתקבלות, שיוחסו לרוב לטקסטים, חלים גם על מושגים כמו תכונות אישיות וזהות אתנית.

רגב ושמידט עוסקים בהיבטים של ההגות בעת החדשה, ובייחוד במאה העשרים, הקשורים באופן זה או אחר בשאלות של קנוניות. שמידט מנתח את הוויכוח בין ווגלין ובין בלומנברג בנוגע לשאלת 'הלגיטימיות של המודרנה', ובוחר את השימוש שעשה בלומנברג בהקשר זה במחקרו המפורסם של הרנק על הגנוסטיקה הקדומה ועל התאולוגיה של מרקיון. הוא מסביר שווגלין תופס את המודרנה כגרסה חדשה של הגנוסטיקה הקדומה ואילו בלומנברג רואה בה התגברות אולטימטיבית על הגנוסטיקה והשתחררות מוחלטת מן המורשת התאולוגית, ומצביע על נקודות תורפה בגישתו של בלומנברג. רגב מנתח את אופיו של הקנון האסתטי כדבר העומד על הגבול שבין ה'נוכח' ובין ה'נעלם', ויכול להתקיים רק בזכות המתח המתמיד הקיים בין שני הקטבים האלה. הוא מזהה מבנה דומה במעמדו של המחקר האקדמי בתחום הקבלה.

*

יצאנו לדרכנו המשותפת בהתלהבות ובאופטימיות רבה, אולי מוגזמת במקצת. באחד השלבים הראשונים אף ניסחנו את אמונתנו בזו הלשון: 'בדרך משולבת של שבירת הקטגוריות המסורתיות של המחקר התחומי של מקורות, הנעשית בשיתוף פעולה עם החוקרים מהתחומים השונים... אפשר יהיה להציע את הפתרון לשאלת תהליכי יצירת הקנון, שלתשובה עליה יש משמעות מעבר למקרה המבחן הרחב שנבחר'. אכן, תקווה זו לא התגשמה במלואה. ואולם, ההרפתקה האינטלקטואלית הייתה מרתקת ומאתגרת והעשירה את כל המשתתפים בה. מעבר לתרומה לידע הקונקרטי שלנו בתחומים שונים, שקצתם נרמזו לעיל, הרי העיון בשאלות הכרוכות בפרמטרים של קנון, בתהליכים לכינון קנון ובתופעות נלוות – עיון זה העלה מארג של מודלים ושל קורפוסים טקסטואליים ואחרים, הן מעולם הגניזה הן מחוצה לו. קריאה במאמרים השונים יש בה כדי להעיד על ההשפעה העמוקה שהושפעו הכותבים מן החשיפה לגורמים השונים של המארג הזה, מעבר למה שמקובל בדיסציפלינה של כל אחד ואחד מהם, והדבר מצביע על החשיבות

המיוחדת של מתכונת המחקר בצוותא. אנו מקווים שגם הקוראים ייהנו מפירותיו של שילוב מיוחד זה.

עבודת הקבוצה במסגרת 'סכוליון' אפשרה לחנך דור חדש של חוקרים לעבוד בהרגלי עבודה נאותים: רווחה אקדמית, שיח בין-תחומי, נוכחות בכינוסים בין-לאומיים, נשיאה בעול ארגון אקדמי בכל שלביו (כולל שלב התכנון) והפעלת צוותים של עוזרי מחקר. החבורה הצעירה התנסתה בכמה דרכי ביטוי אקדמיים, ובכללן: הצגת מאמרים בכינוסים, הכנת כינוסים, כתיבת פוסטרים, העסקת עוזרי מחקר ודיווח רצוף על מהלך המחקר.

אנו מבקשים להודות מקרב לב לחברי קבוצת המחקר ולאורחים הרבים שנטלו חלק בפעילותה במרוצת השנים – אלה שהשתתפו בהרצאות ובסמינרים, בין כמרצים ובין כמגיבים וכמתדיינים, אלה שהשתתפו בכנסים השונים, ובייחוד אותם חברים וחברות שכתבו את המאמרים הכלולים בספר.

אנו אסירי תודה לכל אנשי הצוות של 'סכוליון' וליוזם של מסגרת חלוצית זו, פרופ' ישראל יובל, שאף עומד בראשה ומנהל אותה בכישרון רב. צוות העבודה של סכוליון ליווה אותנו במסירות במחקרנו ומלווה גם את הוצאתו של הספר הזה לאור, ובראש וראשונה הגב' זהר מרקוביץ', המנהלת האדמיניסטרטיבית של סכוליון, ועוזר המחקר של הקבוצה, מר יצחק גילה. שניהם עבדו ללא לאות כדי שמשיותנו תיעשנה על הצד הטוב ביותר. מר יחזקאל חובב ערך את הספר בנאמנות ובמקצועיות ומר שמעון חן הדפיסו לפי המסורת האיכותית הגבוהה של בית הדפוס שלו. ואחרונים חביבים אנו מודים למורטון וברברה מנדל על תרומותיהם הנדיבות למכון למדעי היהדות באוניברסיטה העברית, הנקרא על שםם, ובייחוד על הקמת המסגרת של 'סכוליון' ועל העניין המתמשך שהם מגלים בנעשה בין כתליה.

ה ע ו ר כ י ם